

Renata Bizior

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

renata.bizior@ujd.edu.pl

ORCID: 0000-0003-3216-4037

PRZYSŁOWIA Z KOMPONENTAMI ORMIANIN, GREK I ŻYD W KONTEKŚCIE PAMIĘCI ZBIOROWEJ

1. PRZYSŁOWIA ETNICZNE JAKO PRZEDMIOT BADAŃ LINGWISTYCZNYCH

Przysłowia są jednostkami językowymi poddawanych obserwacjom prowadzonym z uwzględnieniem rozmaitych orientacji badawczych. Interesujący w przysłowia jest bowiem nie tylko sposób konceptualizowania i utrwalania doświadczeń społecznych, potocznych modeli myślenia o rzeczywistości, lecz także znaczenie tych reprodukowalnych jednostek tekstowych w międzypokoleniowej transmisji wiedzy ukształtowanej na bazie pewnego oglądu rzeczywistości oraz sposoby ich wykorzystywania w różnego rodzaju dyskursach. Szczególnie istotnym zasobem w tym zakresie, z uwagi na wartość kulturową, jak i na dynamikę zewnątrzjęzykowych kontekstów towarzyszących ich powstaniu oraz reprodukowaniu, są jednostki paremiczne zawierające nazwy etniczne, przekazujące pewne przekonania na temat grup etnicznych. Takie jednostki stanowią interesujące źródło wiedzy o wieloetnicznych wspólnotach, tożsamości etniczno-kulturowej postrzeganej w kontekście innym niż prymarny (rodzimy), na tle innych conceptów społecznych i kulturowych. Przysłowia sprzyjają interpretacji i zachowywaniu w pamięci fragmentów przeszłości ważnych dla tożsamości danej grupy społecznej, zawartych w określonych formułach werbalnych, często o mnemoniczej strukturze.

W zasobach paremiologicznych polszczyzny mieści się wyrazista kategoria przysłów zawierających komponenty językowe mające pod względem formalnym i semantycznym status etnonimów i wpisujących się w system stereotypów kulturowych magazynowanych w pamięci danej wspólnoty. Podstawową funkcją etnonimów jest identyfikacja, wyznaczenie jednostkowych odniesień do obiektu nazywania, a obiektem tym jest konkretna, niepowtarzalna zbiorowość ludzka (Malec

2005: 182). Wtórny charakter ma funkcja stereotypowa wiążąca się z towarzyszącymi nazwie konotacjami, nadbudowanymi znaczeniami istniejącymi w zbiorowej świadomości (Boksański 1997: 112–113; Nycz 2002: 171). Przysłowia z komponentami etnonimicznymi są jednym ze sposobów werbalizacji wiedzy kulturowej utrwalającym stereotypowe sądy o specyficznych cechach tożsamościowych grup odrębnych etnicznie. Funkcją tego typu przysłów, jako tekstów mieszczących się w tradycji ustnej, jest utrwalanie i przekazywanie w czasie znaczących doświadczeń danej grupy mającej kontakt z innymi grupami etnicznymi. W ujęciu semantyczno-poznawczym takie przysłowia są tekstami zawierającymi pewne stereotypy językowe, które – ponieważ są konceptami mentalnymi – stanowią specyficzne kategorie pamięci zbiorowej (Niewiara 2011: 294; Czachur, Wójcicka 2021: 215).

W niniejszym omówieniu analizuje się przysłowia z perspektywy lingwistyki kulturowej, zgodnie z którą w języku zawarte są doświadczenia społeczne uwarunkowane kulturowo, nagromadzone przez wiele pokoleń i przekazywane z pokolenia na pokolenie (Anusiewicz 1995:18). Uwzględnia ona w pewnym zakresie podejście właściwe dla lingwistyki pamięci, która proponuje interpretację jednostek językowych w powiązaniu z kategorią pamięci zbiorowej (wspólnotowej) jako przekazywanych w komunikacji międzypokoleniowej i zachowywanych w tej pamięci. Pamięć jest, jak pisał Wojciech Chlebda (Chlebda 2012: 111; 2019: 66), ze swej natury ujęzykowiona i przybiera postać form i znaczeń oraz tworzonych tekstów i dyskursów. Jest także utekstowiona, kształtowana przez teksty uznawane za nośniki pamięci, które przenikają do zbiorowego pamiętania (Wójcicka 2019b: 12). Na gruncie lingwistyki pamięć zbiorowa to, zgodnie z definicją, reprodukowany zbiór wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości, obraz (obrazy) przeszłości danej grupy społecznej, zawarty i komunikowany w różnych tekstach kultury, przekazywany w komunikacji kulturowej (Wójcicka 2015: 68, 2019b: 12, 2020: 146). Rozumienie pamięci zbiorowej jako obrazów przeszłości aktywowanych „w procesie komunikacji społecznej w celu zaspokojenia kulturowych i politycznych potrzeb teraźniejszości” określonej społeczności uwypukla jej funkcjonalny, dyskursywny aspekt (Czachur 2018: 10–11, 14).

2. CEL I MATERIAŁ BADAWCZY

Moim zadaniem jest przedstawienie określonych jednostek paremicznych jako nośników etnostereotypów kształtowanych na tle wieloetnicznych uwikłań specyficznych dla wielokulturowej wspólnoty, które są aktualizowane we współczesnych tekstach wpisujących się w dyskurs tożsamościowy jako swoiste formy przechowujące pamięć o przeszłości. Chodzi w szczególności o określenie roli języka w konstruowaniu komponentów stereotypowych wyobrażeń na temat wybranych mniejszości etnicznych. Na wstępie trzeba zaznaczyć, że przysłowia są nośnikami nie pełnej wiedzy o stereotypie,

lecz informacji o jednym z jego komponentów, ważnym z danego punktu widzenia. W omówieniu istotne jest również zaobserwowanie, jaką rolę odgrywają przysłowia jako gatunek pamięci w konstruowaniu pamięci zbiorowej o mniejszościach, stanowiącej składnik współczesnych dyskursów tożsamościowych.

Pod uwagę zostały wzięte te jednostki przysłowiowe, które mają w swojej strukturze leksykalnej trzy lub dwie nazwy etnonimiczne: *Ormianin*, *Greki*, *Żyd*, tworzące swoistą kolekcję paremiczną. Odnoszą się do grup, które wyobrażeniowo były postrzegane w kategoriach współobywateli towarzyszących rodzimym mieszkańcom (Niewiara 2000: 39–41), współmieszkańców albo krajowych cudzoziemców (Łaszkiewicz 2021: 49–50). W dawnej Rzeczypospolitej współegzystowały różne zbiorowości etniczne, tworząc układy społeczne charakterystyczne dla określonych terytoriów państwa. W miastach południowo-wschodniego pogranicza (m.in. Zamość, Lwów, Kamieniec Podolski) od XVI w. we wzajemnych skomplikowanych powiązaniach społecznych, zawodowych i rynkowo-pieniężnych pozostawały wspólnoty ormiańskie, greckie i żydowskie. Zajmowały się pokrewnymi zajęciami (handel, rzemiosłem, obrotami kredytowo-handlowymi), konkurowały ze sobą, a także współpracowały mimo sprzeczności interesów (Matwijowski 1986: 168; Bańczyk, Mkrtrczian 1998: 27–28). Z uwagi na specyficzne związki między Ormianami, Grekami a Żydami, potwierdzone w zebranych materiale, wybrano do omówienia wskazane przysłowia z etnonimami.

Materiał został zebrany przy użyciu narzędzia Konkordancje wyszukiwarki PELCRA z bazy Narodowego Korpusu Języka Polskiego (<http://www.nkjp.uni.lodz.pl>), która „umożliwia szczególnie skuteczne wyszukiwanie pojedynczych wyrazów, wariantów morfologicznych i semantycznych oraz elastycznych wielowyrzawowych kolokacji w bardzo dużych korpusach” (Pęzik 2012: 253), a także z zasobów internetowych za pomocą narzędzi wyszukiwarki Google. Zebrano blisko 40 poświadczeń tekstowych przysłów, z których część powtarzała się w tekstach. Analiza źródeł, z których wyekscerpowano materiał, wskazuje, że większość tekstów źródłowych pochodzi z lat 2000–2018, zaledwie kilka – z okresu wcześniejszego (lata 80. i 90.) i reprezentują one głównie dyskurs tożsamościowy, zorientowany historycznie i pamięciologicznie, łączący teraźniejszość i przeszłość, służący podtrzymywaniu tożsamości etnicznej wskazanych grup etnicznych oraz pamięci o dawnej wieloetniczności. Przysłowia wybrane do omówienia uważam za jednostki tekstowe stanowiące językowe nośniki pamięci wspólnotowej (Chlebda 2022: 74–75), które ze swej natury przekazują znaczenia w sposób uproszczony, skupiony na jednym aspekcie rzeczywistości społecznej.

Konfrontacja z materiałem zawartym w zbiorach o charakterze paremiologicznym uświadamia, że przysłowia te nie są poświadczone m.in. w *Nowej księdze przysłów i wyrażen przysłowiowych* pod red. Juliana Krzyżanowskiego, historycznych zbiorach przysłów Kazimierza Wóycickiego (1830) i Samuela Adalberga (1894) ani w słownikach frazeologicznych i historycznych języka polskiego. Jedyną odnotowaną jednostką jest powiedzenie *Żyd, Greki, Ormianin i Połtawskiej dworanin* (Weryha-Darowski 1874: 176),

którego opis wskazuje na brak uczciwości będący wspólną cechą przedstawicieli wszystkich wymienionych grup. Ten stan rzeczy utrudnia orientację co do czasu powstania przysłów, trudno określić, czy są to jednostki należące do dawnego zasobu przysłów¹, które były przechowywane w mentalnym leksykonie, czy też ustabilizowały się one później. Obserwacja materiałów dodatkowych wskazuje, że były parafrazowane w przedwojennych tekstach prasowych, co może sugerować, że znano je dobrze w XIX wieku².

3. PRZYSŁOWIA Z ETNONIMAMI *ORMIANIN, GREK, ŻYD*

Przysłowia stanowią kliszowane wielowyrazowe jednostki frazematyczne, zawierające pewną trafnie ujętą wiedzę o rzeczywistości (Chlebda 2020: 40), używane w dających się przewidzieć kontekstach (Pomierska 2013: 306). Z uwagi na podjęty temat trzeba podkreślić, że przysłowia doskonale realizują mechanizmy reprodukcji sensów, co ma fundamentalne znaczenie dla pamięci zbiorowej (Wójcicka 2020: 146). Warto też zaznaczyć, biorąc pod uwagę ich funkcjonalność, że przysłowia są jednostkami tekstowymi często formułicznymi, które tworzą „zamkniętą wypowiedź w dyskursie, w którym pełnią różnorakie funkcje pragmatyczne” (Szpiła 2017: 5).

Zebrane przysłowia stanowią materiał językowy poświadczający w uproszczeniu stereotypy wskazanych grup etnicznych. W analizowanym materiale grupy te są postrzegane w kategoriach psychospołecznych (Niewiara 1998: 177), w odniesieniu do grupowych zachowań, postaw i wartości. Przywoływanie owych przysłów we współczesnych tekstach, w odmiennym kontekście społeczno-kulturowym, na potrzeby określonych dyskursów, aktualizuje obrazy przeszłości oraz wywodzące się z niej sposoby pamiętania i aksjologizowania grup etnicznych.

Przechodząc do analizy materiału, w pierwszej kolejności warto wskazać przysłowia, w których nazwa *Polak* jest istotnym etnonimem towarzyszącym trzem lub dwóm przywołanym wyżej nazwom etnicznym. Trzeba podkreślić, że tego rodzaju przysłowia są w badanych tekstach wskazanych przez dane korpusowe aktualizowane najczęściej. W tym przypadku dochodzi do rozszerzenia bazowego wariantu przysłowia o dodatkowy element strukturalny, etnonimiczny i zarazem sensotwórczy, wprowadzający wyraźny polski kontekst. W tekstach współczesnych przysłowia występują w funkcji cytatu, często są ujmowane w cudzysłów, który jest sygnałem paremiczności. Część jednostek użytych w analizowanych fragmentach tekstowych została opatrzona elementami metatekstowymi, które identyfikują je ogólnie jako polskie, używane w okresie przedwojennym, o postaci: „polskie przysłowie”, „przedwojenne polskie powiedzenie”, „przedwojenny polski stereotyp”:

¹ Ormianie, Grecy i Żydzi współzamieszkiwali na terenie Polski od XVI wieku.

² W tekstach z XIX wieku odnotowane zostały podobne powiedzenia, zob. S. Schnür-Pepłowski (1896: 68): „jeden Ormianin oszuka – jak twierdzono – sześciu Żydów”.

- 1) Polskie przysłowie głosi, że jeden Żyd oszuka stu Polaków, jeden Ormianin stu Żydów, jeden Grek stu Ormian (Lew1)³.
- 2) Nawet przedwojenne polskie powiedzenie głosi, że jeden Żyd oszuka stu Polaków, jeden Ormianin stu Żydów, a jeden Grek stu Ormian (Bur).
- 3) Przedwojenny polski stereotyp głosi, że jeden Żyd oszuka stu Polaków, jeden Ormianin stu Żydów, a jeden Grek stu Ormian (Lew2).

Podobny pod względem strukturalnym pierwszy człon przysłowia, ujmujący relację między Żydami a Polakami (*jeden Żyd oszuka iluś Polaków*), zawierają kolejne dwa poświadczenia przysłów pochodzące z różnych źródeł:

- 4) Słyszałem kiedyś takie powiedzenie, że jeden Żyd oszuka dziesięciu Polaków, jeden Grek oszuka dziesięciu Żydów, a jeden Ormianin, oszuka dziesięciu Greków (Bry).
- 5) Moja babcia zawsze mawiała: Jeden Żyd potrafi oszukać dziesięciu Polaków a jeden Ormianin dziesięciu Żydów (Gru).

Globalne znaczenie przywołanych przysłów odnosi się do obrazu relacji międzyetnicznych w wielokulturowej wspólnotcie, wiążących się z przejawianymi przez członków grup nieetycznymi zachowaniami, które w pełni urealniali się we wspólnym dla Ormian, Greków i Żydów obszarze zarobkowym: handlu i kupiectwie. Jest to pierwotny kontekst kształtowania się tych przysłów rozumiany jako konkretna sytuacja życiowa (Szpila 2005: 34). Wiedza ta nie jest przekazywana przez jednostki paremiczne w sposób bezpośredni, jest zakodowana w ich otoczeniu tekstowym, w którym zostały przywołane. Pozostawienie tych jednostek bez związku z pierwotnym kontekstem użycia oraz kontekstami wytworzonymi w dyskursie prowadzi do ustabilizowania się utrwalonej w nich cechy nieuczciwości w roli immanentnego, psychospołecznego negatywnego komponentu stereotypu danego etnosu⁴. Na poziomie kompozycyjnym trzeba odnotować trzy wariantywne schematy przysłowia o trój- i dwudzielnej budowie, bazujące na składniowym paralelizmie synonimicznym. Modyfikacji podlega kolejność występowania etnonimów w członach paralelnych intensyfikujących w sposób gradacyjny znaczenie 'kto oszukuje w większym stopniu; kto oszukuje bardziej' (*Żyd – Ormianin – Grek, Żyd – Grek – Ormianin, Żyd – Ormianin*) oraz forma liczebnika (*sto, dziesięć*), która jest elementem strategii hiperbolizacji.

Nośnikiem znaczenia kształtującego stereotypy etniczne i obraz wzajemnych relacji między grupami, także sądy wartościujące, jest czasownik naaksjologizowany

³ Rozwiązanie skrótów znajduje się na końcu artykułu.

⁴ Taka sytuacja miała miejsce np. w komentarzu do tekstu na temat nieetycznego zachowania przedstawicieli Armenii podczas międzynarodowego Konkursu Piosenki Eurowizji dla Dzieci w 2021 roku. Osoba o nicku *tequila57* napisała: „i weź tu nie wierz starym przysłowiom *Jak Ormianin się urodził, to Żyd zapłakał*”. Online: <https://www.plotek.pl/plotek/7,154063,27931333,eurowizja-junior-sara-james-okradzona-z-wygranej-po-sieci.html> [dostęp: 11.05.2023].

(Laskowska 1993: 13), interpretacyjny, czyli prymarnie negatywnie oceniający wykonane działanie, *oszukać* 'wprowadzić kogoś w błąd dla własnej korzyści' (Adamska 2013: 24), w którym element oceny związany jest ściśle z semantyką. Czasownik ten jest ośrodkiem schematu poznawczego *kto oszuka kogo w jakim stopniu*. W przysłowiaach znaczące są również sposoby wyrażania informacji o stopniu intensyfikacji tego zachowania, mające postać wartościowania przez ilość przy użyciu opozycji liczbowej: *jeden X oszuka stu Y*, *jeden X oszuka (potrafi oszukać) dziesięciu Y*. Warto odnieść się też do wartościującej gradacji następującej w kolejnych członach paralelnych, która wzmacnia znaczenie aksjologiczne w efekcie wartościowania przez ilość. *Oszukać* jest jednostką leksykalną wykorzystywaną do wyrażania stereotypowych sądów nacechowanych pejoratywnie – ten, kto oszukuje, jest oceniany w negatywny sposób. Warto zaznaczyć, że w omawianych wariantach przysłowia w członie otwierającym sekwencje paralelizmów sytuowany jest etnonim *Polak*, który nie łączy się w roli agensa z czasownikiem *oszukać* (*kogoś*), co można uznać za pozytywny element autostereotypu Polaka. Brak tego związku sygnalizuje punkt widzenia, zgodnie z którym oszustwo traktowane jest jako obce zachowanie, wykraczające poza normy społeczno-kulturowe właściwe określonym społecznościom.

Prezentowane przysłowia poświadczają istnienie w przeszłości stereotypów Ormian, Greków i Żydów, których istotnym komponentem była nieuczciwość (*oszukać kogoś*) i towarzysząca jej ponadprzeciętna przebiegłość i spryt (*oszukać stu/dziesięciu*). Z badań Moniki Łaskiewicz nad stereotypami (Łaskiewicz 2021: 340) wynika, że grupy etniczne zajmujące się handlem były uważane za nieuczciwe i oceniane gorzej niż inne grupy, których zajęcia były bliższe polskiej kulturze ludowej (rolnictwo, hodowla bydła). Dochodziło wówczas do wartościowania na mocy systemu normatywnego, w którym handel był waloryzowany negatywnie. Wskazuje to na obecność istotnego czynnika podmiotowo-kulturowego decydującego o punkcie widzenia, w odniesieniu do którego kategoryzuje się i wartościuje grupy inne niż własna (Bartmiński 1990: 111). Co istotne, w przysłowiaach cytowanych we współczesnych tekstach dyskursu tożsamościowego *oszukać* jawi się jako jednostka aksjologicznie niejednoznaczna, z uwagi na towarzyszące jej sposoby wartościowania ilościowego i gradacyjnego, jak i otoczenie tekstowe modyfikujące znaczenie przysłów. W tych okolicznościach intensyfikacja znaczeniowa następująca w kolejnych członach przysłowia wprowadza semantykę 'być lepszym / bardziej zdolnym/sprytnym w oszukiwaniu', w której uwypukla się element pozytywnej oceny w odniesieniu do grupy etnicznej, o której mowa w danym tekście dyskursowym. W świetle materiału skłonność do oszukiwania jest konceptualizowana jako ważny element etnostereotypu Ormian, Greków, także Żydów⁵. Odwołanie się w dyskursie do utrwa-

⁵ Badania wskazują, że nieuczciwość jest cechą zmienną dla stereotypu Żyda (Zdunkiewicz-Jedynak 2021: 54).

lonego dawniej stereotypu wskazuje, że nadal jest on postrzegany jako znaczący element danej tożsamości etnicznej, mimo że modyfikowany semantycznie i aksjologicznie, i z tej racji przypominany. Wobec tego omawiany komponent stereotypu każdej z trzech grup etnicznych jawi się jako trwale zakodowany w pamięci zbiorowej i przekazany w procesach transmisji kulturowej.

Obserwacja zebranych przysłów wskazuje, że część z nich postrzegana jest przez nadawców tekstów jako charakterystyczna dla jednego regionu dawnej Rzeczypospolitej – Lwowa czy, szerzej, Galicji. Wskazuje na to powiązanie paremii z regionalnym kontekstem kulturowo-społecznym (w danym fragmencie korpusowym), jak i użycie lokatywnego określenia *lwowskie*. Warto odnotować, że w tej grupie przysłów etnonim *Polak* nie zajmuje znaczącego miejsca w ich strukturze. W otoczeniu wyrażen metatekstowych zostały wykorzystane następujące ich postaci:

- 6) Zachowało się z tych czasów takie lwowskie przysłowie: „Gdzie przychodzi jeden Grek, tam płacze pięciu Żydów. Gdzie przychodzi jeden Ormianin, tam płaczą i Żydzi, i Grecy” (Hel).
- 7) Nadal popularne jest przysłowie: Gdzie przychodzi jeden Grek, tam płacze pięciu Żydów. Jeżeli jednak przyjdzie Ormianin – płaczą i Grecy, i Żydzi (Lyl).
- 8) Nie bez kozery też mawiano wówczas, że gdziekolwiek pojawi się Ormianin, tam będzie płakać dwóch Żydów, czterech Niemców i ośmiu Polaków (Ols).
- 9) Grek – powiadano – oszuka trzech Żydów, Ormianin oszuka trzech Greków, a Ormianina sam diabeł nie oszuka (Jan).
- 10) Mawiano też⁶: Grek oszuka trzech Żydów, Ormianin oszuka trzech Greków, Ormianina sam diabeł nie oszuka (Włó).
- 11) W czasach rozbiorów w Galicji, gdzie współlistnieli przedstawiciele różnych wyznań i narodowości, w uznaniu dużych talentów handlowych Ormian funkcjonowało powiedzenie, że Greka w interesach może przechytrzyć Żyd, a Żyda – tylko Ormianin (Cze).
- 12) Żyd potrafi oszukać czterech Polaków, ale Ormianin – czterech Żydów (Nah).

Przedstawione przysłowia, będące wariantami dwóch schematów paremicznych, cechuje większy stopień różnorodności leksykalnej. Pierwszy schemat konceptualizuje odniesienia między grupami etnicznymi w kategoriach ich ekspansywności zagrażającej egzystencji innych grup, wkraczania członków jednej wspólnoty na teren, na którym żyją już inne. Znacząca w świetle tego ujęcia jest hiperbolizacja emocjonalna wyrażana przez zestawienie jednostek językowych: *przychodzi (przyjdzie)* oraz *płacze (płaczą)*, które tworzą ciąg przyczynowo-skutkowy sygnalizujący społeczno-ekonomiczne zagrożenie spowodowane pojawieniem się przedstawicieli rywalizujących ze sobą grup etnicznych. Drugi schemat koncentruje się poznawczo na nieuczciwości, przebiegłości, które są wyrażane przez leksem *oszukać* oraz synonimiczny *przechytrzyć*, mający podobną siłę pragmatyczną w aksjologicznym

⁶ Zbliżony wariant przysłowia opartego na schemacie *kto kogo oszuka* podaje J.S. Bystron (1933: 184): *Oszuka [...] Ormianin trzech Żydów, a Grek trzech Ormian.*

zabarwianiu etnostereotypów. Warianty przysłów łączone z Lwowem poświadczają stosowanie różnych mechanizmów wartościowania w kreowaniu wyobrażeń obcych grup: negatywną emocjonalizację (*placze, płaczą*), wartościowanie przez ilość (liczebniki *dwa, trzy, cztery, pięć, osiem*) oraz z użyciem kulturowego stereotypu zła (*diabeł*).

Podane przysłowia, podobnie jak wcześniejsze, zapisują w zbiorowej świadomości określony stereotypowy obraz grup etnicznych kształtowany w perspektywie determinowanej przez doświadczenia społeczno-kulturowe (Bartmiński 1990: 112), a także uproszczone wyobrażenie międzyetnicznych relacji społecznych. Warto zwrócić uwagę na istotną różnicę w konstrukcji przedstawionych dotychczas przysłów, polegającą na umieszczaniu na pierwszym miejscu etnonimu Żyd w przysłowiach oznaczanych jako polskie oraz etnonimu *Greki* w przysłowiach odnoszonych do regionu lwowsko-galicyjskiego, co wiązało się z różnym statusem grup narodowościowych na danym obszarze (Lylo 2012: 49–51). W odniesieniu do Ormian stereotyp przeniesiony w kontekst dyskursu mówi o ich niezwyklej ekspansywności i skuteczności działania, zagrażającej egzystencji innych grup, o wyróżniającym talencie kupieckim, przedsiębiorczości, przebiegłości i sprycie w prowadzeniu interesów handlowych oraz nieuczciwości (*oszukać, przechytrzyć; sam diabeł nie oszuka*). Wszystkie wymienione komponenty stereotypu wpływają na postrzeganie tej grupy etnicznej jako przedsiębiorczej, bogatej, a także, co istotne, inteligentnej⁷. Stereotypowe postrzeganie Greków i Żydów utrwalone w przysłowiach wskazuje na ich mniejszą zdolność do radzenia sobie z konkurencją w handlu, głównie z Ormianami, oraz podobne nieetyczne zachowania w stosunku do przedstawicieli innych grup etnicznych. Zestawiając wartość kognitywną przysłów określanych jako polskie z identyfikowanymi jako lwowsko-galicyjskie, warto zwrócić uwagę na nieco inne konceptualizowanie zwłaszcza Greków i Ormian, którzy w polskich wariantach zyskują cechy równie przebiegłych, podstępnych i nieuczciwych, natomiast z punktu widzenia lwowskich doświadczeń prymat w tym zakresie należy do Ormian. W perspektywie dyskursu tożsamościowego dochodzi do pozytywnej aksjologizacji zachowań i cech waloryzowanych standardowo negatywnie, gdyż przebiegłość i nieuczciwość wyrażona formą *może przechytrzyć* konotuje znaczący talent handlowy.

Kolejne użycia tekstowe omawianych jednostek językowych łączone są przez nadawców tekstów z innym obszarem kulturowo-językowym, wobec czego wolno przyjąć, że mogą to być formalne odpowiedniki przysłów z innych języków. Przysłowia te odnoszą się do pozostawiania przez Ormian, Greków i Żydów w bliskim kontakcie społeczno-kulturowym i ekonomicznym na obszarze większym niż dawna Rzeczypospolita, migracji tych grup z jednego terenu na drugi oraz ekspansji i wcho-

⁷ Potwierdzeniem znanego bogactwa Ormian jest inne przysłowie z XVII w.: *Niech będzie głupi, szpetny, byle chleba grzanka, idzie za Ormianina i wojewodzianka* (NKPP, t. 1, 1969: 755).

dzenia w przestrzeń życiową innych społeczności. Anna Tyrpa wskazuje (Tyrpa 2013: 152), że wraz z rozprzestrzenianiem się grup etnicznych przysłowia były przenoszone z jednego obszaru językowo-kulturowego do drugiego oraz modyfikowane i reprodukowane w nowych kontekstach społecznych, w potocznych praktykach komunikacyjnych powielających stereotypy etniczne, które zyskały ponadnarodowy, uniwersalny charakter. Zaznacza również, że „wiele językowo utrwalonych stereotypów narodowych nie ogranicza się do jednego języka”: podobne doświadczenia prowadzą do powstawania podobnych jednostek przysłowiowych. W konsekwencji tych procesów istotne dla tożsamości grupy stają się cechy, które wyróżniają ją w obcym środowisku z uwagi na normy i koncepty kulturowe etnosów autochtonicznych. W grupie przysłów uważanych za obce i zarazem kalkowane mieszczą się jednostki, które są określane metatekstowo lub przez kontekst jako wschodnie (rosyjskie) lub bliskowschodnie. Dwa pierwsze poświadczenia, pochodzące ze Wschodu, są formalnie bliskie przytaczanym powyżej, należy również odnotować kolejny wariant paremiczny z frazeologizmem *wyprowadzić w pole*, wnoszącym znaczenie podstępu:

- 13) Jeden Grek wyprowadzi w pole dziesięciu Żydów, jeden Ormianin – dziesięciu Greków – mówi wschodnie przysłowie (Woz).
- 14) Na Bliskim Wschodzie funkcjonuje powiedzenie, że Greka w interesach może przechytryć Żyd, a Żyda – jedynie Ormianin (Cie).
- 15) Żeby oszukać jednego Żyda, trzeba dwóch Greków (Cyganów), żeby oszukać jednego Greka, trzeba dwóch Ormian, żeby oszukać jednego Ormianina, trzeba dwóch szlachciców (Swi).

Te zapożyczone przysłowia są poznawczo i językowo bardziej zróżnicowane niż poprzednie, co widoczne jest z jednej strony w leksyce: *oszukać*, *przechytryć* (*w interesach*), *wyprowadzić w pole*, (*na*) *jednego trzeba dwóch*, a z drugiej – w konceptualizowaniu nieuczciwych zachowań Żydów, Greków i Ormian z różnych perspektyw. Grupy te są ujmowane niejako w poznawczym rewersie dzięki zastosowaniu konstrukcji składniowych: (*jeden*) *X oszuka iluś Y* oraz *żeby oszukać jednego X, trzeba iluś Y*. W różnych kontekstach społeczno-kulturowych w nieco inny sposób kształtuje się obraz wzajemnych relacji między Ormianami, Grekami a Żydami, zmienia się dynamika napięć między grupami, w efekcie czego w wyobrażeniach etnicznych inaczej uwypukla się atrybut modelujący etnostereotyp. Jest to szczególnie widoczne w przypadku obrazu Ormian, którzy w przysłowiach ze Wschodu nie zawsze są postrzegani jako grupa dominująca.

4. PRZYSŁOWIE ETNICZNE – GATUNEK PAMIĘCI

Jak już wspomniano, zebrane przysłowia etniczne nie są notowane w źródłach leksykograficznych, mieszczą się natomiast w kanonie pamięci pokoleniowej i na tej podstawie są reprodukowane w terażniejszych tekstach pisanych. Współcześnie właściwa im możliwość przekazywania w czasie pamięci o wyobrażeniach grup etnicznych jest wykorzystywana w nowych kontekstach, w tekstach rekonstruujących i konstruujących pamięć o Ormianach, Grekach i Żydach jako istotnych członkach większej wspólnoty społecznej, o specyficznych cechach ich tożsamości. Przysłowia te podtrzymują pamięć o ukształtowanych w przeszłości stereotypach narodowości, których ośrodkiem był komponent związany z ważnym aspektem społecznego funkcjonowania grup – działalnością handlowo-finansową. Ormianie, Grecy i Żydzi ujmowani łącznie na mocy pewnego podobieństwa, a także we wzajemnych relacjach, postrzegani byli przez pryzmat cech takich jak: nieuczciwość, przebiegłość, spryt oraz ekspansywność terytorialna i ekonomiczna.

Pod względem formalnym przysłowia, jako teksty reprodukowalne, zakorzenione w pamięci danej wspólnoty komunikatywnej zapewniającej im trwanie w czasie (Szpila 2017: 8), są efektywnymi nośnikami pamięci zbiorowej. Teksty te, podobnie jak inne, podlegają kwalifikacji gatunkowej (Jędrzejko 2015: 152, 158). W pracach poświęconych gatunkom pamięci jednostki paremiczne znajdują się – jak dotychczas – w grupie drugorzędnych pod względem funkcjonalnym. Niemniej mogą być analizowane „jako różnego rodzaju manifestacje językowe z perspektywy gatunków pamięci”, o czym piszą Waldemar Czachur i Marta Wójcicka (2021: 219), podobne stanowisko zajmuje Jan Kajfosz (2018: 116–117). Gatunek pamięci jest ujmowany jako wzorzec organizacji tekstu (ukształtowany kulturowo i historycznie sposób językowego komunikowania się), który stanowi kod pamięci zbiorowej, wytwarza, kreuje obrazy przeszłości i reakcje na nie. W gatunku pamięci jest przekazywana pamięć (indywidualna i zbiorowa), czyli obrazy przeszłości, a także niepamięć zbiorowa (Wójcicka 2019b: 144, 146).

Poczynione obserwacje pozwalają widzieć w przysłowiach z komponentami etnonimicznymi tekstowe realizacje gatunku pamięci, który w wymiarze poznawczym jest sposobem przedłużania pamięci o konceptualizacji wieloetnicznej przeszłości, utrwalania etnostereotypów wytworzonych w przeszłości, stanowiących swoistą kategorię zbiorowej pamięci (Wójcicka 2019a: 83, 2019b: 12). Przechowuje on również kod wartości, norm społeczno-kulturowych właściwych różnym punktom widzenia tej wspólnoty, który miał wpływ na tworzenie konceptów mentalnych. W wymiarze pragmatycznym gatunek pamięci jest także składnikiem pamięci zbiorowej (Wójcicka 2029b: 149), pewnym zakodowanym w pamięci zbiorowej schematem, stanowiącym podstawę dla tworzenia nowych wariantów przysłów we współczesnych kontekstach społeczno-ekonomicznych, np.: „[...] popularne stadionowe przysłowie:

jeden Żyd sprzeda trzech Polaków, Ormianin sprzeda trzech Żydów, a Wietnamczyk (może być Chińczyk) sprzeda trzech Ormian” (Win). Na marginesie trzeba odnotować, że przysłowie – gatunek niezłożony pod względem organizacji – w oczywisty sposób zawęża, ogranicza obraz przeszłości (Wójcicka 2019a: 81, 85, 2019b: 145), przechowując jednoaspektowo wyprofilowane wyobrażenia grup etnicznych.

Znaczenie, jakie ma gatunek przysłowia w kształtowaniu pamięci zbiorowej, jest szczególnie widoczne w dyskursie, w którym zachodzą procesy „tworzenia znaczeń i tym samym modelowania wizji rzeczywistości” (Czachur 2020: 151). Jednostki paremiczne stają się funkcjonalnymi jednostkami dyskursu, realizując w reprezentujących go wypowiedziach dwie zasadnicze funkcje pragmatyczne. Stają się tekstami reprodukującymi schematy myślenia o etnosach i ich wzajemnych uwikłaniach, które dyskurs interpretuje w świetle pierwotnego kontekstu użycia, co ogranicza procesy stereotypizacji i generalizacji sądów stereotypowych w odniesieniu do współcześnie trwających wspólnot etnicznych. W tej perspektywie dyskurs odnosi stereotyp do przeszłości, wypuklając jego wymiar historyczny. Bardziej interesująca i sensotwórcza wydaje się reinterpretacja znaczeń zakorzenionych w dawnych przysłowiach. Osadzenie przysłów w dyskursie tożsamościowym pozwala na pełniejsze zrozumienie sensu jednostek paremicznych, przywołanie pierwotnego kontekstu ich użycia oraz aksjologiczną reinterpretację zawartych w nich sądów wartościujących. W tego rodzaju użyciach neutralizowane są negatywne konotacje związane ze stereotypem, a wzmacniane pozytywne powstające w efekcie podświetlania cech i zachowań jako przejawów wysokich umiejętności handlowych, powiązanych z talentami znamienymi dla etnosów, np. w przypadku Ormian – ze znajomością różnych języków obcych, inteligencją. Co więcej, dyskurs tożsamościowy poszerza perspektywę widzenia narodowości, którą znacznie zawężają przysłowia, umożliwiając ich reinterpretację z innego punktu widzenia. Użycia przysłów w dyskursie tożsamościowym wskazują na ponadczasową wartość poznawczą zakodowanych w nich sądów i wyobrażeń ukształtowanych w przeszłości, stanowiących świadectwo psychospołecznej specyfiki etnosu, uchwyconej z punktu widzenia innych wspólnot społecznych.

Bibliografia

- Adalberg, S. 1894. *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: Drukarnia E. Skińskiego. Online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11603/edition/18873?language=pl> [dostęp: 10.12.2023].
- Bystroń, J.S. 1933. *Przysłowia polskie*. Kraków: Nakładem PAU.
- Adamska, K. 2013. Język jako narzędzie poznania i komunikacji. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Psychologica* 17, s. 21–37.
- Anusiewicz, J. 1995. *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

- Bańczyk, N., Mrkrtczian, K. 1998. Żydzi i Ormianie w Galicji w XVII–XVIII w. w świetle wzajemnych kontaktów (przyczynek archiwalny). *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* 9, s. 27–35.
- Bartmiński, J. 1990. *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. W: *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, s. 103–120. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bokszański, Z. 1997. *Stereotypy a kultura*. Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum.
- Czachur, W. 2018. *Lingwistyka pamięci. Założenia, zakres badań i metody analizy*. W: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, red. W. Czachur, s. 7–55. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czachur, W. 2020. *Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Czachur, W., Wójcicka, M. 2021. *Pamięć i pamiętanie w przestrzeni języka z perspektywy badań lingwistycznych*. W: *Język(i) w czasie i przestrzeni*, red. P. Stalmaszczyk, s. 211–235. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chlebda, W. 2012. *Pamięć ujęzykowiona*. W: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, s. 109–119. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Chlebda, W. 2019. Jak historia odkłada się w pamięci, jak pamięć odkłada się w języku. *Etnolingwistyka* 31, s. 55–72.
- Chlebda, W. 2020. *Reprodukowalność, reprodukcja, reprodukt*. W: *Frazeologia a reprodukowalność w teorii i w praktyce komunikacyjnej: problemy – metody analizy – opis*, red. W. Chlebda, J. Tarsa, s. 27–50. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytet w Białymstoku.
- Chlebda, W. 2022. Pamięć o Żydach w wielkich słownikach języka polskiego. *Rekonesans. Cz. I. LingVaria* 1 (33), s. 69–82.
- Jędrzejko, E. 2015. *Przysłowia, aforyzm, sentencje... Jeden gatunek czy różne gatunki*. W: *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 5: *Gatunek a granice*, red. D. Ostaszewska, J. Przyklenk, s. 151–160. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kajfosz, J. 2018. *Presupozycje w analizie potocznych dyskursów pamięciowych*. W: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, red. W. Czachur, s. 114–133. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Krzyżanowski, J. red. 1969–1972. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy (skrót: NKPP).
- Laskowska, E. 1993. *Wartościowanie w języku potocznym*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.
- Lylo, I. 2012. Grecy we Lwowie: zapomniani obywatele. *Orientalia Christiana Cracoviensia* 4, s. 49–58.
- Łaszewicz, M. 2021. *Stereotypy etniczne w polskiej kulturze ludowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Malec, M. 2005. *Etonimy. Nazwy narodowości. Nazwy mieszkańców*. W: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, s. 181–188. Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Matwijowski, K. 1991. *Żydzi i Ormianie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (wiek XVI do XVIII)*. W: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, s. 162–169. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Niewiara, A. 1998. Inni w oczach „wojowników sarmackich” – o stereotypie narodowości w XVII wieku. *Język a Kultura* 12, s. 171–184.
- Niewiara, A. 2000. *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Niewiara, A. 2011. Wyobrażenia o narodach jako kategorii pamięci zbiorowej. *Prace Komisji Naukowych PAN. Oddział w Katowicach* 36–38, s. 292–304.
- Nycz, M. 2002. *Etnonimia – stereotyp – przekład*. W: *Język, stereotyp, przekład*, red. E. Skibińska, M. Cieński, s. 169–177. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwa Edukacyjne.
- Pęzik, P. 2012. *Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP*. W: *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, s. 253–273. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Pomierska, J. 2013. *Przysłowia kaszubskie. Studium z paremiografii i paremiologii*. Gdańsk: Instytut Kaszubski.
- Szpila, G. 2005. *W poszukiwaniu prototypowych kontekstów paremicznych*. W: *Problemy frazeologii europejskiej*, t. 7, red. A.M. Lewicki, s. 27–36. Lublin: Norbertinum.
- Szpila, G. 2017. Współczesne przysłowie – rozważania teoretyczne vs. badania ankietowe. *Język Polski* 2, s. 5–22.
- Tyrpa, A. 2013. Stereotypy etniczne w różnych językach – narodowe? Międzynarodowe? Uniwersalne?. *LingVaria* 1 (15), s. 145–154.
- Schnür-Pełowski, S. 1896. *Galiciana 1778–1812*. Lwów: Nakładem Księgarni A. Altenberga.
- Weryha-Darowski, A. 1874. *Przysłowia odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości*. Poznań: Nakładem Księgarni J.K. Żupańskiego.
- Wójcicka, M. 2015. *Wartości a pamięć zbiorowa*. W: *Tradycja dla współczesności*, t. 8: *Wartości w języku i kulturze*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, s. 65–72. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wójcicka, M. 2019a. Gatunek pamięci zbiorowej. *Rekonesans. Stylistyka* 28, s. 79–90.
- Wójcicka, M. 2019b. *Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wójcicka, M. 2020. *Reprodukcja wytworów i praktyk jako warunek pamięci zbiorowej*. W: *Frazeologia a reprodukowalność w teorii i w praktyce komunikacyjnej. Problemy – metody analizy – opis*, red. W. Chlebda, J. Tarsa, s. 145–164. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wójcicka, K. 1830. *Przysłowia narodowe z wyjaśnieniem źródła oraz sposobu ich użycia: okazujące charakter, zwyczaje i obyczaje, przesady, starożytności i wspomnienia ojczyste*. Warszawa: Nakładem Hugues et Kermen. Online: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/6336/edition/5874/przyslowia-narodowe-z-wyjasnieniem-zrzodla-poczatku-oraz-sposobu-ich-uzycia-okazujace-charakter-zwyczaie-i-obyczaie-przesady-starozytosci-i-wspomnienia-oyczyste-tom-ii-wojcicka-kazimierz-wladyslaw-1807-1879?language=en> [dostęp: 11.12.2023].
- Zdunkiewicz-Jedynak, D. 2021. *Żydki, gudłaje, parchy* i inne wyrazy haniebne. Antysemityzm odciśnięty w dawnej i współczesnej leksyce polskiej. *Poradnik Językowy* 10, s. 51–65.

Źródła

- Bry – Brygier, J. 1988. *Tak było w moim życiu*. Poznań.
- Bur – Burszta, W. 2014. Monokultura i mediatyzacja. W stronę kulturoznawstwa krytycznego, *Studia Kulturoznawcze* 2.

- Cie – *Ciekawy artykuł o Ormianach*. Online: <https://groups.google.com/g/pl.soc.religia/c/tjIOC-tOSP-Q/m/z0zRC6jF9l4J> [dostęp: 5.01.2024].
- Cze – Czerwińska, G. 2007.05.06. O kościele ormiańskim. *Tygodnik Ciechanowski*.
- Gru – Gruchalski, R. 2017. *Apokalipsa pamięci*. Portel.pl. Elbląska Gazeta Internetowa. Online: <https://www.portel.pl/kultura/apokalipsa-pamieci/101803> [dostęp: 22.09.2023].
- Hel – *Żydzi, Grecy i Ormianie*. Online: <http://hellenopolonica.blogspot.com/2015/11/zydzy-grecy-i-ormianie.html> [dostęp: 22.09.2023]
- Jan – Janicki, J. 1990. *Ni ma jak Lwów. Krótki przewodnik po Lwowie*. Warszawa: Oficyna Literatów Rój.
- Lew1 – Lewandowski, E. 2000. Zderzenie cywilizacji na Bałkanach. *Kultura i Społeczeństwo* 3.
- Lew2 – Lewandowski, E. 2004. *Pejzaż etniczny Europy*. Warszawa: Muza.
- Lyl – Lylo, I. 2012. Grecy we Lwowie: zapomniani obywatele. *Orientalia Christiana Cracoviensia* 4.
- Nah – Nahlik, K.J. 2003. *We Lwowie i na Pokuciu. Moje miasto utracone*. Kraków: Inter Esse.
- NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego. Online: <http://www.nkjp.pl/> [dostęp: 11–20.06.2023].
- Ols – Olszański, T. 2008. *Kresy Kresów. Stanisławów*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Świ – Świerczyńska, D. 1996. *Stereotypowe oceny narodów w przysłowiaach polskich i krajów sąsiednich*. W: *Symbioza kultur słowiańskich i niesłowiańskich w Europie*, red. M. Bobrowska. Kraków: Universitas.
- Win – Winnicka, E. 2006.02.22. Organizm, który tęskni. *Polityka* 2451.
- Wło – Włodek, P., Kulewski, A. 2006. *Lwów. Przewodnik*. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Rewasz.
- Woź – Woźniakowski, J. 1975. Kreczun i jego szczerp. *Twórczość* 2.

Proverbs with the components Ormianin 'Armenian', Grek 'Greek' and Żyd 'Jew' within the context of collective memory

Summary

The article ponders upon ethnic proverbs containing the ethnonyms *Ormianin* 'Armenian', *Grek* 'Greek' and *Żyd* 'Jew', which constitute a peculiar collection of paremics determined by the former sociocultural context. The research material was collected using the NKJP and Google search engine. The paper aims at analysing the collected paremic items as carriers of ethnostereotypes, and to interpret them as textual realizations of the collective memory genre. I employ linguistic-cultural methods and the linguistics of memory in the analysis and description of the material, which allows the studied proverbs to be framed as a genre of memory participating in the transmission of images of the past. The study also takes into account the pragmatic functions of proverbs in contemporary identity discourse and the reinterpretation of meanings contained in the paremic items in question.

Keywords: ethnonym – ethnics proverbs – ethnostereotype – collective memory – genre of memory – identity discourse.

Adj. Marta Falkowska